

Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький

Паспортизація населення

ПАСПОРТИЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ — заходи щодо документування (обліку та легітимації з боку держави) громадян. Термін «паспорт» походить від італ. *passaporto* — письмовий дозвіл на проїзд через порт. Російськомовну форму документа для перетину кордону — «пашпорт» — вживали від 1633. Паспорти у Російській імперії виконували традиційну функцію: засвідчували, що держава випускає свого підданого за кордон і надає йому правовий захист. Згодом паспортну книжку почали використовувати і для встановлення контролю за сплатою подушного податку та виконанням рекрутської повинності. Оскільки водночас вона була посвідченням особи, то почала виконувати й невластиві для ін. країн функції внутрішнього паспорта: встановлення контролю за переміщенням населення, виявлення підозрілих елементів. 1803 з'явилися перші друковані паспорти з гербовими печатками для купців, міщан та деяких ін. категорій населення. Після скасування кріпосництва паспортну систему реформовано шляхом зміцнення інституту прописки й контролю за пересуванням населення. 1894 прийнято положення про види на проживання, 1903 — статут про паспорти, у яких регламентовано норми паспортного режиму. Встановлено режимні місцевості, до яких, зокрема, були зараховані 25-верстні р-ни навколо деяких міст України та 50-верстна смуга у прикордонних повітах Волинської й Подільської губ. Осіб, які становили небезпеку для державного та громадського спокою, із таких р-нів виселяли. Після встановлення радянської влади систему внутрішніх паспортів скасовано, однак у червні 1919 запроваджено обов'язкові для працюючих трудові книжки, що фактично виконували функції паспорта, оскільки були засобом прикріплення робітників до робочого місця і давали право на отримання продовольчих карток. Окрім прізвища, імені та по батькові, дати народження, у цих документах вказували назву й адресу профспілки, до якої належав власник. 1923 на зміну трудовим книжкам прийшли посвідчення особи із 3-річним терміном дії, отримання яких не було обов'язковим. Вони містили такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові власника; рік, місяць і число народження; місце постійного проживання; рід занять (основна професія); відношення до відбування військової повинності; родинний стан, перелік неповнолітніх дітей на утриманні. 1925 запроваджено обов'язкову прописку, головний принцип якої полягав у прив'язці громадян до їхнього постійного місця проживання. Реєстрацію за місцем проживання мали здійснювати протягом 48-ми годин із моменту прибуття, про що у домовій книзі робили

відповідний запис за пред'явленням будь-якого документа (розрахункова книжка з місця роботи, профспілковий квиток, актовий запис про народження чи одруження тощо). 27 грудня 1932 постановою ЦВК та РНК СРСР «Об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов» запроваджено обов'язкову П. н. Слідом за союзною постановою аналогічний документ 31 грудня 1932 був ухвалений і в УСРР. Паспорт став єдиним документом, що засвідчував особу власника. Паспортні книжки темно-зеленого кольору виготовляли за єдиним зразком. Текст у них для громадян союзних і автономних республік друкували двома мовами: російською та мовою, загальноживаною у даній республіці. У паспортах зразка 1932 вказували ім'я, по батькові, прізвище, час і місце народження, національність, соціальний стан, постійне місце проживання, місце роботи, проходження обов'язкової військової служби і документи, на підставі яких видавали паспорт. Головною особливістю нової паспортної системи було те, що паспорти запроваджували лише для тих мешканців міст, робітничих с-щ, радгоспів і новобудов, які досягли 16-річного віку. Більшість селян до 1974 не отримували цей документ, завдяки чому опинялися у становищі прикріплених до місця проживання. Самочинний виїзд карали штрафом у розмірі до 100 рублів, повторне порушення встановлених правил тягло за собою кримінальну відповідальність (стаття 81-1 Кримінального кодексу УСРР) із позбавленням волі на строк до 3-х р. П. н. провели у кілька етапів: спочатку документи видавали мешканцям Харкова, Києва, Одеси, м. Сталіно (нині Донецьк), Дніпропетровська (нині Дніпро) та прилеглих місцевостей, згодом — населенню інших «паспортизованих» територій. Запроваджено й обов'язкову прописку паспортів не пізніше 24-х годин після прибуття на нове місце проживання. Так само оперативно належало й виписуватися тим, хто вибував за межі населеного пункту назавжди або на термін, що перевищував 2 місяці. Власники паспортів мали право вільно пересуватися, але в той же час істотно спрощувалася система всесоюзного розшуку через мережу паспортних столів — спеціальних довідкових центрів, створених у населених пунктах. Від 1936 у паспорті почали робити відмітки щодо судимості власника та ін. обмежувальні записи. «Неблагонадійних» громадян виокремлювали з-поміж інших завдяки системі шифрів паспорта, що мав дволітерну серію та числовий номер. Букви серії становили особливий шифр, добре відомий працівникам паспортних столів і відділів кадрів підприємств. Він давав можливість дізнатися не лише про те, що власник документа перебував у таборі, а й причину його ув'язнення (політична, господарська, кримінальна статті). 1938 затверджено новий зразок паспорта громадянина СРСР. Колір паспорта, його розмір і папір залишалися незмінними, так само як і обмежувальні записи. Водночас на обкладинці з'явився витиснений герб СРСР, на першій сторінці відведено місце для фотокартки, запроваджено окремі серії для кожної республіки, краю та області. [Возз'єднання українських земель в єдиній державі](#) стало приводом для чергових заходів щодо П. н. і відповідної чистки нових територій від «соціально небезпечного елемента». 10 вересня 1940 прийнято нове Положення про паспорти, що на довгі роки стало основоположним у справі П. н. У цьому документі

проголошено, зокрема, запровадження паспортної системи на території Бессарабії та Північної Буковини. У 1940—50-х рр. радянська влада видала безліч постанов і директив, що вдосконалювали інститут прописки і чимдалі більше обмежували право громадян на свободу пересування, вільний вибір місця роботи та проживання. Положення про паспорти, затверджене 21 жовтня 1953, мало чим відрізнялося від попереднього: дещо розширено перелік місцевостей, у яких громадяни отримували паспорти, на третину скорочено кількість режимних територій. Сільські мешканці, як і раніше, були позбавлені паспортів і не могли залишити місце проживання більше ніж на 30 діб, та й то за умови отримання відповідної довідки в сільраді. У такому вигляді паспортна система проіснувала до 1974. Відповідно до нового Положення про паспортну систему в СРСР паспорти почали видавати всім громадянам СРСР, зокрема і мешканцям сіл. Дія нового паспорта не обмежувалася жодним терміном. У документі скоротили кількість граф, що містили відомості про особу громадянина, за рахунок вилучення даних про соціальний стан, прийом на роботу і звільнення. Суцільну П. н. розпочато у січні 1976 і завершено у грудні 1981. Після ухвалення Конституції України 1996 анонсовано заміну прописки реєстрацією. Від спадку радянських часів у вигляді інституту прописки Україна відмовилася лише після того, як 14 листопада 2001 Конституційний Суд України ухвалив відповідне рішення. 11 грудня 2003 ВР України прийняла Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

Рекомендована література

1. Права людини в Україні. Вип. 17. К., 1996;
2. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. 1999. № 3—4.

Бібліографічний опис:

Паспортизація населення / Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-883227>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).